

Ne kanim opisivati i prepričavati historiju jugoslavenstva, jugoslavenske ideje ili Jugoslavije, raznih očekivanja, zanosa ili pak razočaranja koja ih prate. Od citata iz mnogih drugih djela koja o tome govore — historiografskih, političkih, književnih — dalo bi se lako sastaviti više knjiga, čak i vrlo poučnih.

Ja ne pišem takve knjige.

Ovdje je više riječ o jugoslavenstvu danas nego jučer, premda sam se, dakako, morao vraćati i na jučerašnje stvari, na određena razdoblja naše novije historije i djela koja o njima govore. Podrazumijevao sam da jugoslavenstvo nije samo stav, obilježje ili pripadnost, nego i stanje: stanje stvari u Jugoslaviji. Teme iz prošlosti stoga ustupaju mjesto današnjim. Mnoge se od njih, kao što znamo, ponavljaju, ali vremenski razmaci i stečena iskustva omogućuju da ih ipak drukčije tumačimo.

Ovu sam knjigu započeo prije desetak godina. Baveći se drugim, srodnim pitanjima, pisao sam istodobno — pripremao, dokumentirao, promišljao — njezina poglavlja. Promatrao sam sve to vrijeme (1971—1981) zbivanja oko sebe, pokušavao ih objasniti, nastojao shvatiti komentare koji su ih na razne načine objašnjavali, pročitao goleme količine publicistike različite vrijednosti koja je (u nas) napisana o »naciji i državi«, o »nacionalnom i klasnom«, o »međunacionalnim odnosima i samoupravljanju« te o nacionalizmu, unitarizmu, jezičnim problemima i tome sličnom. Posljednje tri godine radio sam, veći dio vremena, na knjizi kao cjelini, nastojeći što više objediniti dijelove od kojih je sastavljena, sažimajući prikupljenu građu i dopunjujući je, ispravljajući samog sebe, isključujući koliko je to moguće ponavljanja.

Pojedini tekstovi ili odlomci, koji su bili objavljeni u periodici, izazvali su protivljenja. Na neka sam od njih morao odmah odgovarati; na druga će, vjerujem, odgovoriti sama knjiga. Vidio sam oko sebe lica koja su češće izražavala zabrinutost nego odobravanje: što će to sad, ta tema, takva knjiga (kad je već sama knjiga bila najavljena, u ljeto 1981). Upozorenja da je pitanje jugoslavenstva »vrlo osjetljivo«, da (»baš sada«) možda nije vrijeme za nj, da treba »pripaziti« i tome slično, dobro su nam poznata. Držim da je ipak najgore ako se o takvim pitanjima šuti ili ih se zaobilazi, kad se to prepusti onom općem i uopćavajućem govoru koji utvrđuje da je uglavnom sve dobro i da će biti još bolje. Tu su vrstu govora u našim prilikama donekle iznenadili, ali nisu zbunili događaji 1966, 1971, 1981...

Preosjetljivosti su u ovim stvarima posve shvatljive. Ako bismo, međutim, o svim mogućim prigovorima vodili računa, nitko ne bi napisao ni objavio knjigu o jugoslavenstvu. Zato se, uostalom, takve knjige i ne pojavljuju.

Ali ne samo zato.

Kad se govori o jugoslavenstvu, običaj je da se unaprijed opravdavamo kako nismo zastupnici unitarizma, ni *nacionalnog* jugoslavenstva, niti onog integralističkog, centralističkog, etastičkog itd., ili pak da uvjeravamo druge kako ne kritiziramo jugoslavenska opredjeljenja kao nacionalisti, ni separatisti, niti anti-Jugoslaveni i sl. Želio bih da se to, jedno i drugo, vidi iz same knjige: dovoljno nam je poznat zatvoreni krug govora u kojem bojazan od unitarizma služi kao opravdanje nacionalizmu, a napadi na nacionalizam alibi za unitarizam. Taj je govor, kao i pokušaj da se izađe iz kruga što se njime zatvara, također predmet naše rasprave.

Ne osjećam nikakvu potrebu da se opravdam za ono što mi je strano ili u čemu nemam udjela. Suviše se često poriču stvari (npr. nacionalizam, unitarizam i sl.) za koje prethodno nije utvrđeno što znače, tako da se zapravo ništa i ne poriče. Ovdje se pokušava odrediti značenje glavnih pojmova kojima se služimo kao i stanovite razlike u značenjima s obzirom na kontekst ili vrijeme, prošlo i sadašnje.

Razmišljanja koja su predložena u ovoj knjizi polaze od određenih pretpostavki: prije svega od one da izvan Jugoslavije za sve nas zajedno nema pozitivne alternative, društvene i nacionalne, državne ili političke. Kad bi je bilo, ne bismo

oklijevali raspravljati i o njoj, ali je ne vidimo. Iz toga valja, po samoj logici stvari, povući određene konsekvence.

Uzimajući u obzir sve napore i žrtve naraštaja da se stvori i održi Jugoslavija, ne smijemo međutim, zaboraviti ni obmane (samoobmane), niti mitove koji su pratili jugoslavenstvo u posljednjih stotinjak godina, koji su ga, kao što znamo, u raznim prilikama krivotvorili ili iznevjerili (i u našim međusobnim odnosima, i u odnosima Južnih Slavena prema drugima). Jedna vrsta frazeologije, koja ponekad pretendira da bude i teorijom, iscrpila se u ponavljanjima, navođenju, banalnosti. Jedna komparativna analiza ideologija koje se suočavaju danas na našem tlu nije još sačinjena.

Shvaćajući kulturu u širem smislu (ne svodeći je na političku kulturu, sociologiju kulture i tome slično), nastojao sam uvesti u raspravu suvremenije kritičke postupke, pojasniti ili *proizvesti* stanovite koncepte i ideje. Ostalo je, dakako, još mnogo tema koje valja obraditi (neke sam od njih obrađivao u drugim knjigama, npr. odnose »kulture i nacionalne kulture«, »lijevog i desnog u kulturi«, »kritike i društvene kritike«, »društva i socijalizacije kritičke svijesti« i dr.). Knjiga nosi podnaslov *Pitanja kulture*, kojim sama ograničuje svoj predmet.

U hrvatskoj kulturi nastao je, prije više od jednog stoljeća, projekt kulturnog i političkog ujedinjenja Južnih Slavena: nije li ona dužna, i prema sebi i prema drugima, preispitivati i vrednovati značenja toga projekta, s takvim posljedicama u našoj zajedničkoj povijesti? (U ovom času nemamo cjelovitije i suvremenije studije čak ni o Strossmayeru ili Račkom, što možda pokazuje koliko smo zaista spremni na preispitivanja kakva jedna kultura s tradicijom mora pretpostaviti). To je mogući odgovor onima koji pokušaje poput ovoga smatraju *a priori* nepotrebnim u sredini u kojoj živim.

Svojevrzne napade u Beogradu na neke tekstove koji su uvršteni u knjigu »Jugoslavenstvo danas« nisam također shvatio kao stavove srpske kulture, tj. ljudi od kulture u pravom smislu riječi. Činilo se na trenutke da sam jedan od rijetkih kulturnih radnika iz Hrvatske koji je napadnut zbog jugoslavenstva u Srbiji: možda zato što nije posrijedi jedno te isto shvaćanje jugoslavenstva, što na njega gledam drukčije od onih koji su mi prigovarali, na srpskoj strani kao i na hrvat-

skoj. U svakom slučaju, nadmetanja oko toga tko je više pridonio jugoslavenskoj ideji i stvari zajedništva, pogotovo između Srba i Hrvata, smatrao sam uvijek bespredmetnim, a govor kojim su se ona iskazivala obično neprikladnim. Prigovori s drugih strana, npr. oni da se više bavim hrvatskim i srpskim ili slovensko-srpsko-hrvatskim odnosima nego ostalim, nisu možda posve neosnovani, ali postoje argumenti koji im se mogu suprotstaviti: utjecaj tih odnosa bio je najodlučniji (i najpogubniji, također) u historiji Južnih Slavena i Jugoslavije.

Htio bih na kraju *Uvoda* ukloniti još jedan mogući nespo-razum: o vezi između ove knjige i rezultata popisa stanovništva koji su objavljeni početkom 1982, po kojima se dio stanovništva (oko 1,200.000) opredjeljuje prije svega kao Jugoslaveni. Ne držim da je uputno raspravu o jugoslavenstvu danas svoditi samo na jedan popis i isključivo na one koji su se u njemu tako opredijelili. Rad na ovoj knjizi nije mogao računati na bilo kakvu sličnu konjunkturu: prva verzija eseja »Jugoslavenstvo danas« objavljena je 1978. godine u »Slobodnoj Dalmaciji«; o odnosima »kulture i nacionalne kulture« pisao sam 1974. u »Novoj Makedoniji« . . .

Iz bojazni da će nas netko optužiti za neke od zabluda prošlosti često se ne usuđujemo govoriti o važnim pitanjima sadašnjosti, osim na način koji više nikoga ne zadovoljava i kojem malo tko vjeruje. Želio bih da čitalac prepozna napor koji je ovdje uložan da se i o jugoslavenstvu, kao i svemu ostalom, govori slobodnije.

Zagreb, ljeto 1982.

PREDGOVOR

Prva poglavlja »Jugoslavenstva danas« pisana su potkraj sedamdesetih godina stoljeća koje je za nama. Knjiga se najprije pojavila u Zagrebu, 1982 godine (izd. »Globus«), potom u Beogradu, 1986 (izd. »BIGZ«). Pisana je s namjerom da upozori na ono što se može dogoditi.

Dogodilo se gore.

Započeo je rat – istodobno nacionalni, građanski i vjerski, najzornije osvajački i obrambeni, rat pamćenja i osvete. Njegove posljedice traju. Nakon raspada Jugoslavije osnovane su nove države među kojima odnosi još nisu sređeni. Jugoslavenstvo je odgurnuto u prošlost, povijest se još nije počela baviti njim. Ono je postalo jednima prokletstvo, drugima nada.

»Jugoslavenstvo danas« nastalo je na tragu *jugoslavenske ideje*, prisutne u svim našim kulturama, napose u hrvatskoj. U knjizi je više riječ o onome što zbližava nego o onome što dijeli Južne Slavene. Autor pripada naraštaju koji je nastojao izgraditi zajednicu slavenskih naroda kojima povijest nije bila sklona. Krajnji je rezultat našega nastojanja porazan. Ali nije morao biti takav.

Na razmeđu osamdesetih i devedesetih godina Slobodan Milošević je, u borbi za prevlast, dao dotada neslućen zamah srpskom nacionalizmu. Potaknuo je sve druge nacionaliste, napose hrvatske koji su se već bili probudili. Svoju je politiku provodio pod maskom jugoslavenstva, predstavljao se braniteljem Jugoslavije. U septembru 1990, godinu dana prije pada Vukovara i gotovo dvije prije napada na Sarajevo, u dnevniku »Borba«, koji se naglo otkravio i od službenoga glasila postao slobodnom tribinom, objavio sam otvoreno pismo diktatoru, sve moćnijem i arogantnijem: *Slobodane Miloševiću, pisao sam vam već prije nego što su se zbile sudbonosne promjene u Srednjoj i Istočnoj Evropi (1989-1990), želeći vas upozoriti na opasnosti koje vaša politika izaziva, na njezine posljedice koje Srbiju i Jugoslaviju mogu gurnuti u propast. Danas su te opasnosti i posljedice još očitije i stvarnije.*

Ljude iz vaše okoline, u Srbiji, koji su vas upozoravali da se situacija na Kosovu ne može brzo ni lako riješiti savjetujući vam da ne dajete

narodu 'olaka obećanja', ušutkali ste ili smijenili s položaja grubom staljinističkom metodom. Probudili ste pritajene nacionalističke i klerikalne strasti i upotrijebili ih na najprimitivniji način. Zloupotrijebili ste osjetljivost srpskog naroda spram svoje zemlje i njezine sudbine, spram Kosova s kojim je povezana njegova historija i na kojem su se s mukom sačuvala njegova svetišta. Optuživali ste pri tom gotovo sve druge narode u Jugoslaviji kao krivce, proizvodili neprijatelje, izolirali ste Srbiju od Jugoslavije...Jugoslaviju ste osramotili pred svijetom.

Javno ste prijetili hapšenjima i hapsili ste. Organizirani su procesi bez zakonske osnove, »izolacije« bez suđenja, osude bez dokaza, otpuštanja bez razloga...Sve se to iz dana u dan pogoršava, bez ikakve nade u razumno rješenje: razum ste od početka isključili iz igre. Nekoliko velikih duhova s ovoga tla govorili su i pisali o dvije Srbije: jednoj koja je sjala u tami naše povijesti i drugoj koja je sama bila tama. Vi ste postali, za veći dio Jugoslavije, oličenje te tamne strane. Pišem vam ovo kao Jugoslaven koji voli srpski narod, poštuje njegove žrtve, suosjeća s njegovim stradanjima kroz povijest, pa i s nedaćama kojima je izložen jedan njegov dio na Kosovu. Očajan sam kad vidim što je vaša vlast učinila u samu Beogradu, gdje se duh raznovrsnosti i znatiželje s mukom brani od suludog nacionalnog i vjerskog zanosa, a duhovitost i vedrina, karakteristike toga neobičnog grada, meni toliko dragog, ustupaju pred populističkom razdraženošću i isključivošću. Srpska štampa, kojoj mnogi od nas izvan Srbije dugujemo dio svoje političke kulture, godinama je pisala slobodnije i otvorenije negoli ijedna druga u našoj zemlji: vi ste je učinili pokornom i nedostojnom, dali ste je u ruke sluganima koji ne prežu ni od kakve laži, pljuju na svakog tko se ne slaže s vašom politikom.

Pridonijeli ste više nego itko drugi (o krivici drugih govorim na drugom mjestu) da se razbiju i raspu snage koje su željele sačuvati zajednicu nesretnih jugoslavenskih naroda. Zahvalni su vam svi oni koji su to željeli. Danas vam još može spasiti obraz ostavka. Sutra to neće biti dovoljno: preostat će možda još jedino samoubojstvo.«

(Zagreb, 8. IX 1990)

Nakon što je pismo bilo objavljeno, izgubio sam većinu prijatelja u Beogradu. Sve one koji su se povelili za voždom, veličali ga, aplaudirali mu na velikim mitinzima na ušću Save u Dunav nisu mi mogli oprostiti. Prije toga, dolazio sam često u Srbiju, bio sam pozivan na razne

skupove, okrugle stolove, tribine. Prestali su me zvati. U Zagrebu su mi nacionalisti zamjerali, prije svega, što sam napisao »Jugoslavenstvo danas«. S obzirom na to da sam, u vrijeme »hrvatske šutnje«, branio intelektualce u zatvoru, među njima mnoge Hrvate, sve bi mi lako oprostili da sam se priklonio Tuđmanovu taboru, u kojem je ustaška emigracija dobila vidno mjesto.

Nekoliko kolega sa Zagrebačkoga sveučilišta – Rudi Supek, Branko Horvat, Predrag Vranicki, Žarko Puhovski i ja s njima - osnovali smo UJDI: *Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu*. Oko nas se okupio stanovit broj mlađih ljudi iz Zagreba i Dalmacije, neki su nam prišli iz Beograda, Sarajeva, Skopja, Ljubljane. Vlast koja je gubila tlo pod nogama - komunisti koji su već ustuknuli pred nacionalizmom - nije nam dopustila da se zakonito registramo ni u Zagrebu, ni u Beogradu, ni u Ljubljani, ni u Sarajevu - uspjeli smo to učiniti u Titogradu, po strani, na margini. Nacionalističke su nas partije preplavile i grubo odgurnule sa scene. Nitko nas nije štutio, sami smo bili preslabi. *Udruženje* koje nije željelo postati *partijom* ubrzo se ugasilo. Kad danas uzmem u ruke njegov program koji sam napisao i objavio pod naslovom »Jugoslavija i Evropa« u »Republici«, listu ograničene naklade koji smo pokušali izdavati, osmijehnem se uviđajući koliko je samo pisanje bespomoćno. Naslućivao sam to već i prije.

U međuvremenu se rasplamsao rat: Vukovar, Dubrovnik, ubrzo za njima i Sarajevo, potom Mostar, Srebrenica, Krajina, Kosovo... Počeo sam sve češće odlaziti i sve duže se zadržavati izvan zemlje. Pokušavao sam objasniti što se to događa i sebi i drugima, pisao pisma - molio sam, među ostalim, Mitterranda da učini što može kako bi se spasio »biser Mediterana, Dubrovnik.« Vraćao sam se praznih ruku. Jedne večeri vidjeh na ekranu emisiju engleske televizije o Vukovaru: četa vojnika stupa po šuti razrušenoga grada i pjeva »Slobodane šalji nam salate, bit će mesa klačemo Hrvate.« Domaćim sam televizijama već odavno prestao vjerovati, ali ova nije bila naša. Gledajući razularene »paravojne jedinice«, Šešeljeve »dobrovoljačke odrede«, Arkanove »tigrove«, uniforme kakve su svojedobno nosili četnici Draže Mihajlovića, šajkače, ocila i mrtvačke glave, sve to među kršem, leševima, jaucima ranjenih i umirućih - shvatio sam da se dogodilo »nepopravljivo« (tu sam riječ preuzeo iz Kantova *Traktata o postojanom miru*). Slobodan Milošević, u to doba apsolutni gospodar Srbije,

s bezgraničnom podrškom okoline, mogao je sve zaustaviti jednim migom - ali nije htio. On je to i pokrenuo.

Vidio sam u isto vrijeme kakvim se osobama okružuje Franjo Tuđman. Hrvatski ministar obrane Gojko Šušak, koji se vratio iz emigracije gdje je bio povezan s ustaštvom, na televiziji pozdravlja fašističkim pozdravom - dignutom rukom - jednom u Sinju, na alkarskoj svečanosti, drugi put u Posušju. Predsjednik ga pritom proglašava svojim »najboljim ministrom«. Po ulicama Zagreba susrećem mladiće u odorama zloglasne »crne legije«, po kioscima se prodaju slike Ante Pavelića. Napisao sam i poslao pismo Tuđmanu, koje tada nisam mogao objaviti u Hrvatskoj a nisam htio u Srbiji: *»Ne može se sve pravdati 'oporbom' prema agresivnom tipu nacionalizma koji je pod Slobodanom Miloševićem razvio svoje barjake po Srbiji: stvari valja vidjeti onakve kakve su same po sebi, ne samo relativno, u odnosu spram drugoga... Jedan od najgorih oblika nacionalizma je onaj klerikalni. Moderna demokracija je laička... Ona se ne može ostvariti u nacionalizmu. Ako se to na vrijeme ne spozna, izgubit će se previše vremena: a mi smo i onako u zaostatku.*

Rušenje Jugoslavije po svaku cijenu može dovesti do teških posljedica za sve nas. Brojni su naraštaji maštali o tome da se srodni narodi na ovom prostoru, kojem povijest nije bila sklona, okupe i ujedine u državu u kojoj će biti samostalni. Te zamisli dugujemo najuzvišenijim duhovima naše kulture i politike. Velika je odgovornost u rukama onih koji drže vlast i koji su spremni - da bi se na vlasti održali - udovoljiti slijepim nacionalizmima, ne vodeći računa ni o nazorima suvremenoga svijeta ni o stanjima u 'našoj pijanoj krčmi' kad se u njoj pogase svijetle, kako bi rekao Miroslav Krleža na kojega ste se svojedobno pozivali. Dođe li do takva sukoba među nama, desetljećima ćemo se opet rvati jedni s drugima iscrpljujući sve svoje snage u tome. Svijet će u međuvremenu ići dalje: mi ćemo za njim i dalje zaostajati«. (Zagreb, 8. rujana 1990; nisam dobio odgovora, ali mi je predsjednikov savjetnik potvrdio da je pismo primljeno i da se primalac naljutio.)

Nedugo poslije toga, netko mi je, usred bijela dana, ispalio dva revolverska hitca u poštanski sandučić i napisao na njemu: »Crveni konj« i »Svinja jugoslavenska«. Odlučio sam otići što dalje i ostati što duže »između azila i egzila«. Nitko me nije izgonio, otišao sam svojom voljom, po vlastitu izboru. Uputio sam se najprije u Francusku, zatim u Italiju. Pisao sam više na stranom jeziku nego na svome. To mi je

omogućilo da se izražavam slobodnije. Unatoč svemu stalno sam se vraćao. Obišao sam sve dijelove bivše nam države, boravio u opsjednu-Sarajevo« u Parizu s bosanskim i francuskim prijateljima. U Rim sam pozvan da na univerzitetu »La Sapienza« predajem južnoslavenske književnosti. Željeli su da predavač nije nacionalist i da bude nepristran, kako se rat u zemlji ne bi nastavljao izvan njezinih granica, drugim sredstvima, u kulturi. Uspio sam zainteresirati stanovit broj ljudi u Italiji i Francuskoj za vrijednosti južnoslavenskih kultura. To sam shvaćao i kao dug prema zemlji koja trpi, i kao dužnost onoga koji je pisao o »Jugoslavenstvu danas«.

U našim sredinama padale su iz dana u dan maske s lica. Laž je izbijala iz mikrofona, obmana se širila po novinama. Novi su komesari još jednom prepravljali i krivotvorili povijest. Odlasci su mi pomogli da se oslobodim utjecaja okoline. Bilo je očito da miloševićevska ideologija manipulira riječima i pojmovima kao što su Jugoslavija i jugoslavenstvo. Pod Tuđmanom je opet postalo neprilično i opasno podsjećati da se »jugoslavenska ideja« začela upravo u hrvatskoj kulturi, da su njome bili obilježeni hrvatski Sabor i njegove odluke, narodni »Preporod«, Jugoslavenska akademija u Zagrebu, djela naših najvećih pisaca i umjetnika. »Srbi su nam nametnuli Jugoslaviju«, »oni su za sve krivi« - takvo je shvaćanje postalo službeno i neprikosnoveno. A i članovi Srpske akademije, kao i družina koja se oko njih okupljala, optuživali su jugoslavenstvo za zlo koje je, navodno, nanijelo Srbiji. Za sve je najveći krivac Josip Broz, koga su do jučer i jedni i drugi hvalili i slavili.

I na hrvatskoj i na srpskoj strani slojevi zaborava prekrivaju još svježije pamćenje. Sjećam se kako se na vijest o Titovoj smrti Beograd sledio i zanimio. Na njegov pogreb došli su mnogobrojni državnici iz cijeloga svijeta, kao nikome do tada, grad ih je primio s ponosom i tugom. Akademik i bivši mladobosanski urotnik Vasa Čubrilović, kojemu inače nacionalizam nije bio tuđ, isticao je u to doba kako nikad ni jedan srpski vođa u historiji nije, poput Tita, najprije digao ustanak u srcu Srbije, zatim pobjedonosno prešao njome sa svojom vojskom s jednoga kraja na drugi, od juga prema sjeveru, zauzimajući trijumfalno grad za gradom sve do Beograda, u kojem će se sresti s ruskom braćom i nastaviti rat kao njihov ravnopravni saveznik. Kad bi neki

novi akademik izrekao danas sličnu ocjenu, bio bi u najmanju ruku popljuvan. A da je Tito bio slučajno pravoslavne vjere, i dalje bi ga hvalili i slavili kao najvećeg nacionalnoga junaka, ili čak sveca.

Kad je plavi vlak vozio Titov lijes iz Ljubljane, okupila se oko zagrebačkoga kolodvora milijunska masa da se oprostí od »najdražega sina domovine«. Tko sve nije proplakao nakon što se zaorila kajkavska popevka »Za svaku dobru reč, kaj reći si nam znao«. A riječi koje je pokojnik izgovarao s najviše upornosti i uvjerenja bile su bratstvo, jedinstvo, Jugoslavija - to nitko ne može poreći. Ubrzo zatim postavít će se nezamislivo pitanje: »Tko je najveći hrvatski političar, Broz, Tuđman ili Pavelić«. Takvo je pitanje uvredljivo i za samu Hrvatsku, i za povijest Evrope.

Požalim što sam prije tridesetak godina pisao predsjedniku, čije djelo cijenim, da se »povuče sa svih funkcija«, jer »doživotno predsjedništvo« nije spojivo s idejom socijalizma. Mislio sam na *socijalizam s ljudskim licem* i želio da on nađe svoj dom u Jugoslaviji. S takvom sam primisli pisao »Jugoslavenstvo danas«.

Što je ostalo danas od jugoslavenstva? Možda vrlo malo, a možda ipak više nego što nam se čini. Stariji se sve češće usuđuju priznati da su živjeli mnogo bolje u Jugoslaviji. Mladi sve više gube vezu s onim što je bilo prije. Prema anketi provedenoj u jednom zagrebačkom tjedniku, na kraju 2002. godine sedamdeset posto mladih Hrvata želi otići nekamo i potražiti sreću. U Srbiji, gdje je situacija gora, postotak je sigurno veći. U Bosni pak, koja je najviše stradala, gotovo bi svi, kad bi mogli, otišli. Tužne su scene pred stranim konzulatima - dugi redovi čekaju, a kad ih odbiju, mladići i djevojke staju ponovo u red pred nekim drugim konzulatom.

I nove države čekaju također da uđu u Evropu. Jugoslavija je imala priliku, i potporu, da postane članom Evropske zajednice prije bilo koje zemlje s istoka Evrope. Tako bi sve njezine sastavnice mogle potvrditi svoje identitete, bez tragičnih sukoba i nenadoknadivih šteta, prema višim evropskim uzorima. Tadašnji prvi čovjek Evropske unije pozvao je naše nove prvake i ponudio im golemu pomoć kako bi mogli obaviti predradnje za učlanjenje. Njegov su prijedlog odbili Milošević u ime Srbije, Tuđman u ime Hrvatske. Takva se prilika nije ponovila. Slovenija je primjer kako se moglo postupiti drukčije i, štoviše, baštini-

ti nešto i od same Jugoslavije.

Pojedine teme iz »Jugoslavenstva danas« pojavljuju se ponovo, u drugim oblicima. Srušene države ostavljaju za sobom razne tragove. Posrijedi je stvarnost koja je prekinuta a nije zaključena. Nju je teško podnositi a nemoguće izbjeći. Novi režimi više obećavaju nego što mogu dati. Uloge koje nude nisu zanimljive ni privlačne. Ideologije koje se vraćaju – ovdje pritajeno, ondje napadno – često su gore od onih koje pokušavaju zamijeniti. Između prošlosti i sadašnjosti nastupaju prekidi, između sadašnjosti i budućnosti javljaju se nagovještaji demokracije i kušnje diktature. Takav sam hibrid nazivao *demokraturom*. Nameću se podjele a sve je manje onog što se daje podijeliti. Nastoji se osvojiti sadašnjost a ne uspijeva ovladati prošlošću. Rađaju se slobode a da se pritom ne zna što uraditi s njima ili ih se zlorabi. Bilo je nužno braniti nasljeđe - valja se sad braniti od tog istog nasljeđa, od tereta koji ono sa sobom vuče. Slično je i s pamćenjem: trebalo ga je spašavati, na kraju se mora spašavati od njega samoga, taloga koji sadrži. *Povratak u prošlost* obično je tlapnja, *povratak prošlosti* često je tragedija. Povijest bilježi i tlapnje i tragedije, jučerašnje i današnje.

Bio sam iznenađen kad mi je izdavač predložio da objavimo *reprint* »Jugoslavenstva danas«. Ni prije dvadesetak godina knjiga nije bila dočekana s oduševljenjem. Prisjećam se znanaca u Hrvatskoj koji su me hladno pozdravljali ili pitali: »Što će ti to?«. Kad su mi nacionalisti u Beogradu zamjerali što sam napisao da je u stanovitim prilikama »srpsko jugoslavenstvo bilo prošireno srpstvo«, oni koju su mi do jučer okretali leđa u Zagrebu počeli su me tapšati po ramenima: »Neka si to rekao Srbima!« A knjiga je pritom ostala ista.

Sama tehnika *reprinta* ne dopušta da se išta u tekstu mijenja. Piscu je teško ako ne može barem formalno poboljšati neka mjesta, očajava što je rečenica negdje nespretno započela ili završila, sretan je ako pojedine riječi može zamijeniti pristalijim. U ovom slučaju, usprkos svemu, sve ostaje kako je bilo. »Predgovor« i »Pogovor« nose nove datume i govore o potonjem iskustvu.

Kultura je dužna prenijeti pamćenje jednog pokoljenja drugome. To je pogotovo važno u prilikama u kojima se samo pamćenje krivotvori ili poništava. Želio bih da onaj tko bude čitao ove redove sazna kakve su

bile težnje, nade ili zablude, koje je pisac »Jugoslavenstva danas« dijelio s mnogim suvremenicima i prethodnicima.

Sve ostalo mi je u ovoj prilici manje važno.

Četvrtoga februara 2003. godine, na dan kad pišem ove redove, izbrisano je i ime Jugoslavije sa zemljopisne i političke karte svijeta. Nje i onako nema već više od deset godina. Ostatak koji se do jučer, bez prava i zasluge, tako zvao, sad će se zvati »Srbija i Crna Gora«. Švicarska radio-televizija zatražila je da u njihovu dnevniku prokomentiram taj datum i događaj. »Kraj Jugoslavije osiromašuje Evropu. Izgubila se ne samo država koja se tako zvala, nego i jedno iskustvo, i značenje koje je to iskustvo imalo. Jugoslavenska se država ne može više sastaviti, bilo bi iluzorno u ovom času to i očekivati«.

Jugoslavija se nije uspjela obraniti od sebe ni odoljeti svojim kušnjama. Zahtjevi kojima je valjalo udovoljiti bili su možda veći od nje same: udružiti narode različite po kulturi i vjeri; ustanoviti modernu višenacionalnu zajednicu i državu; ostvariti ideju socijalizma i praksu samoupravljanja; osigurati samostalnost i nesvrstanost spram svijeta i njegovih podjela; prevladati proturječja između zaostalosti i napretka, oskudice i razvoja, prošlosti i povijesti. Izgleda da nismo bili dorasli takvim zadaćama ili pak da su bili jači oni među nama koji su se tome suprotstavljali.

Povijest se još jednom poigrala ili narugala: od dijelova bivše zajednice stvorene su manje nacionalne države u času kad nacionalnost i državnost gube na važnosti u Evropi i kad se procesi velikih integracija nameću svijetu. Nacionalizam i državotvornost nisu u stanju odgovoriti na zahtjeve moderne povijesti. Onaj tko se oslanja samo na njih opet će kasniti za poviješću. Htjeli ili ne htjeli to priznati, postali smo simbolom nesreće među nacijama i državama, na Balkanu i u Evropi. Možemo se tješiti da to nismo svi u istoj mjeri ili da tako nećemo ostaniti. Ali i sam nastavak postavlja uvjete koje valja ispuniti. A povratka nazad nema.

Naviknuli smo gubiti. Svakoga jutra iščezne ili se udalji netko tko nam je bio drag i blizak, neka se ljubav ugasi, prijateljstvo izbledi, smrt uzima sebi one koje smo voljeli. Gubitci su upisani u naše sudbine. Rijetko se, međutim, izgubi zemlja. Ne mislim pritom na državu ni na

režim, nego upravo na zemlju u kojoj smo se rodili, koja je do jučer bila naša. To se dogodilo mnogima u sad već bivšoj Jugoslaviji.

Volio sam tu zemlju znajući dobro njezine nedostatke, ne krijući ih ni od sebe ni od drugih. Ponekad sam bio prestrog prema njoj. Osjećao sam se u vlastitu domu jednako na Ohridskom i Bledskom jezeru, po panonskim ravninama i jadranskim obalama, kraj Neretve, Morave, »krive Drine«, svih naših voda i rijeka koje sam obišao, uz vrleti Učke i klance Prokletija. Nisam pritom bio jugoslavenski »unitarist« - nacionalisti uvijek nekoga mrze ili optužuju, ja to nisam umio ni mogao.

Kad su se, početkom prošloga stoljeća, razdvajale - bez rata i krvi - skandinavske zemlje, poslanici parlamenta koji je izglasao podjelu Švedske i Norveške zajedno su popili zdravicu, jedni s tugom i nostalgijom, drugi sa zadovoljstvom i nadom. Kažu da su tom prilikom gotovo svi pisci plakali. Nitko ih nije optuživao zbog toga da su »izdajnici svoga naroda« - željeli su biti i ostati jedni uz druge. Posljednjih godina, lutajući svijetom, često sam mislio na to. Ideja bratstva među narodima nije tuđa evropskoj kulturi. Premda sam se pomirio sa činjenicom da Jugoslavije nema i da je možda više neće biti, meni je ovaj dan tužan. Takvo je priznanje danas, u zemlji u kojoj je prolijevana krv, nalik na izazov. Teško je objasniti što je razlog tome. Uzroke sam tražio već prije, možda prekasno i nedovoljno, u knjizi »Jugoslavenstvo danas«. Danas je položaj onoga koji piše o jugoslavenstvu teži nego jučer. Rasprava o tome možda je čak nužnija. Tema više nije službena. To je dovoljan razlog da ova knjiga ponovo izađe. Oni koji su mi u mladosti bili uzorom nisu se odricali ni jednoga retka koji su napisali.

Onaj tko zna što je izgubio, znat će bolje što traži.

Rim, februara 2003